

עיון ומחקר

אגדות לילדי ישראל

מאה שנה לתור האגדה בספרות-הילדים העברית

מאת : אוריאל אופק

לפני שמונים שנה בדיוק (אב תרנ"ו) השמיע דוד פרישמן את קריאתו הידועה: "בראו נא ילדות לילדי בני ישראל!"¹ תוך שהוא מפרש את כוונתו: "הקימו נא להם עולם אשר שם כל דבר ודבר יתכן, אשר שם מלאכים יורדים למטה ובני-אדם עולים למרום והבית מתהפך ועומד על גגו" וכו'. במלים אחרות: תנו להם, לילדי ישראל, את עולם-הילדות הקסום! אבל בעיצומה של קריאתו הנלהבת בלם פרישמן תביעתו בשאלה רטורית: "היתכן הדבר כי העם [היהודי] מסוגל לקרוא באורך-רוח גם הגדות ומעשיות, אשר כל כוחם אינו אלא בדמיון?"

לא לחינם העלה פרישמן שאלה זו, הנראית בעינינו היום מיותרת כל-כך; שכן התשובה החיובית לה מובנה מאליה. אך עיון בתולדות החינוך היהודי ותכניו יגלה, כי מאז ומתמיד זכתה האגדה העברית ליחס דו-ערכי מצד אנשי החינוך בישראל: לצידם של מצדדים מושבעים, שהכירו בהשפעתה החיובית על בני הנעורים, כמו לאגדה גם מתנגדים חריפים, שתבעו להרחיקה מן הקוראים הצעירים. לצד אימרה מרנינה כגון "ותענוגות בני האדם אלו אגדות" (קהלת רבה ב, ח), הכריז ר' שמואל בן חופני כי — בניגוד להלכות, שהן סולת — "דברי ההגדות — פסולת".

יחס דו ערכי זה לאגדה נמשך עד לסוף תקופת ההשכלה: לעומת כמה מאנשי החינוך, שהמליצו כי המלמד "יקרא אתם [הילדים] אגדה שתהא מושכת את הלב ותמריצם ללמוד את תורתנו הקדושה"², היו גם חכמים לא מעטים, שפסקו כי "יש לאסור את הקריאה בסיפורי אגדה, כי הם מזיקים להתפתחות השכל והתבונה"³. פולמוס זה נמשך עד שלהי המאה ה-19, ונטלו בו חלק

1. במבוא הגדול ל"הגדות וסיפורים" מאת אנדרסן בתרגומו (וארשה 1896).

2. מתקנות התלמוד-תורה החדש, פאדובה 1715.

3. "ספר גידול בנים" (אנונימי), לונדון 1771.

גם סופרים מובהקים כזאב יעבץ וי"ל גורדון וכמה מראשוני המורים בארץ-ישראל. בעוד שיעבץ — חסידה הגדול של האגדה העברית — גינה את "מתחכמי בני עמנו בדורותינו, [אשר] בדעתם הקצרה לא יעמיקו להתבונן באגדותינו"⁴, תקף יל"ג את יעבץ, על שלימד אגדה את ילדי המושבות בארץ ישראל, שכן לדעתו יש "לאסור את האגדה על בני הנעורים עד הגיעם לשנות שיקול הדעת, כדי שידעו להבחין בין מדומה לאמת"⁵. אבל בניגוד ליעבץ איש-האגדה, דיברו כמה מחבריו המורים בדור העליה הראשונה באסיפותיהם נגד "מלמדי הדרדקי, המשחיתים את רוח הילד בסיפורי שדים ורוחות"⁶.

פולמוס זה לא היה, כידוע, נחלתם של הסופרים והמחנכים היהודים בלבד. ויכוח דומה ניתן למצוא כמעט בכל ארץ, והוא נמשך כמעט עד ימינו. בשנת 1789, למשל, כתב הסופר-המחנך האנגלי המהולל תומס די יי (במבוא לספרו הנודע "סאנדפורד ומארטון"), כי "אגדות הן עלילות-דמיון חסרות ערך ותועלת"; אבל 60 שנה אחר-כך כתב הוגה הדעות האנגלי הגדול ג'ון ראסקין (במבוא הנלהב שלו למהדורת 1868 של אגדות גרים) כי "יצירות העם הן, ככלות הכול, יצירות לילדים"⁷; ודבריו אלה הם שגרמו לשינוי-היחס במערב אירופה כלפי האגדה העממית, שנחשבה עד אז כיצירה פחותת-ערך. אבל בשנות העשרים עדיין קידשו קברניטי החינוך בבריית-המועצות מלחמה על האגדה, המנתקת (לדבריהם) את הילד מקרקע המציאות. כנגד גישה שוללת זו של המיסד הסובייטי יצא באומץ-לב משורר-הילדים המהולל קורניי צ'וקובסקי, שכתב (בתשובה להאשמתו של פדגוג שטען: "בושה לפטם את מוחות ילדינו הרכים בכל מיני בדיות ופנטאסיות, שלא היו ולא נבראו") משפטים נמרצים ומאלפים אלה: "דברי ה'בל' אלה, הנראים לכם כמוזיקים, לא זו בלבד שאין בהם פגיעה בהתמצאות הילד בעולמו הריאלי, אלא אדרבא — הם מחזקים בו את תחושת המציאות. — על כן לא מקרה הוא, שיצירותיהם הספרותיות של ילדי כל הדורות בנויות על דברים, שלא היו ולא נבראו — על הדמיון והאגדה".

יוצא מכלל זה היה יחסם האוהד של המחנכים, הסופרים וראשי הדת אל האגדה האלגורית, לאמור — המשל. כאן שררה תמימות-דעים מוחלטת כמעט, שאין טוב לילד מן היצירה המשלונית, הממזגת את המועיל עם הערב; ואפילו הגר"א ציוה לתת בידי הבנים והבנות ספר משלי עם — "למען השם שיקראו בו בכל יום, והוא יותר טוב מכל ספרי מוסר"⁸. אין תימה, איפוא, כי יצירה ספרותית-דידאקטית זו, שנועדה לטעת ערכי מוסר בלב קטנים וגדולים, היתה הז'אנר ששלט לכל אורך תקופת ההשכלה; וכבר הספר הבלטריסטי הראשון בתולדות ספרות-הילדים העברית היה הקובץ "משלי אגור" מאת המשורר שלום הכהן (ברלין 1799), אשר בהקדמתו כתב דברים נוגעים ללב אלה: "ומחמלתי על ילדי בני ישראל, למען ישמעו תוכחת מוסר השכל בלשון צח וקל

4. במבוא ל"שיחות מני קדם", וארשה תרמ"ו (ראה להלן).

5. "דבר יום ביומו" מיום ב' בכסלו תרנ"ב (כתבי יל"ג, פרוזה, עמ' ש"ח).

6. ראה: פרוטוקולים של אסיפת המורים, כתבים לתולדות חיבת ציון, עמ' 964.

7. באנגלית: Folk-lore is after all child-lore.

8. ראה: "איגרת הגר"א", מקורות לתולדות החינוך בישראל, ד', עמ' קמ"ה.

וירגילו במידות טובות ונכוחות, חיברתי ספרי הלז". ומשנעשו משלי קרילוב "לראש-פינה בבתי-הספר לבני-הנעורים"⁹ — החלו משליו השייריים השנונים להיתרגם פעם אחר פעם לעברית, כשהתרגומים מכוונים קודם כל לילדים; ויצויין המבוא המקיף של משה רייכרסון לתרגומו "תקון משלים" (וילנא 1860), בו נוכל למצוא דברים רבי עניין על ערך המשל בחינוך הילד, כגון: יש "להביא את המוסר אל לבו מתחפש באפר המשל ונעטה את האמת במעטה סיפור מדומה". בדומה לרייכרסון הקדים גם יל"ג ל"משלי יהודה" שלו (שם 1858) מבוא ארוך, שבו סקר בבקיאות מפליאה את תולדות קבצי המשלים בישראל ובעמים, בהטעימו כי "המון הקוראים מבני ישראל מוצא קורת רוח בספרים כאלה"; והוא — הסופר-המורה שתבע "לאסור את האגדה על בני הנעורים" — האריך לדבר בהקדמתו על "הפעולה הטובה אשר יפעל המשל על לב הילדים". יש, איפוא, אמת רבה בקביעתו של פייכמן, כי "המשל היה לישראל מה שהיתה האגדה לעמים אחרים"¹⁰. אין ספק, לדעתי, כי הטעם ליחס דו-ערכי זה לאגדה העברית נעוץ ברבגוניותו העצומה של סוג ספרותי זה: לצד אגדות "שמושכות לב אדם כיון", פזורות גם מאות "אגדות העבות כשקים"; לצידן של מעשיות ומשלים, חידות וחידודים, דברי גוזמה והבאי, מצויים גם 'דרושים' וסאטירות חריפות, אבל גם (כלשונו של ביאליק במבוא ל"ספר האגדה") "הרבה מן הטפל והעראי, שאין ערכם מרובה". רבגוניות זו של אוצר האגדה העברית הוא שעורר, החל בראשית המאה ה-19 ואילך, סופרים וחוקרים כצונץ, ר"נ קרוכמל, י"ב לוינסון (ריב"ל) ואחרים, לחקור את תוכנה, רעיונותיה ודרכי חיבורה ולנסות ליישב כמה מן התמיהות והזרויות אשר בה. כבר רנ"ק, למשל, גרס (ב"מורה נבוכי הזמן"), כי האגדה באה לעתים למלא את מקום הפולקלור והספרות היפה וראה בסיפורי הגוזמה אמצעי לעורר את הלב; וריב"ל, שהלך בעקבותיו, סיגר בהתלהבות על האגדה התלמודית, הוכיח שרבות מאגדות חז"ל שאולות ממקורות זרים ופסק כי "רשות נתונה לאיש הישראלי לקבלן או שלא לקבלן"¹¹.

אך ילדי ישראל, שלא היו מודעים, כמובן, לאותם פולמוסים שניטשו מסביב לאגדה ולסגולותיה, נמשכו בכל זמן ומקום — ככל ילדי תבל — אחרי סיפורי הדמיון, הפלא והגוזמה. הם האזינו להם מפי מלמדים בעלי שאר-רוח, או "מפי אימם הורתם, בקראה את הספר 'צאנה וראינה', מגורת המאור' ו'קב הישר', הכתובים כמעט בשפה שמלאכי השלום, הכרובים הקטנים, ילדי ישראל, נזקקים לה"¹², וכן מפי הדרשנים העממיים, שהותקפו בשל כך על-ידי כמה רבנים קנאים, שטענו: "כמה קלקולים רבים באים על-ידי בעלי האגדות, שמושכים לבות בני אדם יושבי חושך, טף ונשים באים לשמוע"¹³...

אפשר מאוד כי יחס זה, המסוייג ברובו, של החכמים לאגדה העברית הוא שהיה אחד הגורמים העיקריים לאיחור הופעתם של קבצי אגדות לילדי ישראל; שכן, בעוד שהמפעל העצום של איסוף

9. כדברי יל"ג בהקדמה לספרו "משלי יהודה", וילנא 1859.

10. יעקב פייכמן, במבוא ל"כל כתבי יל"ג" (כרך שירה), עמ' 36.

11. בספרו "בית יהודה" (וילנא 1839), עמ' 142.

12. כדברי א"ל לוינסקי, במאמרו "ספרות ילדים", "המליץ" 1898, גל' 628.

13. מתוך דרשה של ר' אלעזר (ראה: "דברי ימי ישראל" למאהלר, ב, עמ' 222).

אגדות-העם הגיע ברוב ארצות אירופה לשיאו באמצע המאה ה-19¹⁴, לא הופיע עד סוף שנות השבעים למאה הקודמת אף קובץ אחד של אגדות עבריות. כיוון שכך, נאלצו הילדים אהבי האגדה לחפש אחריה בספרים ישנים, "וכרוניקות קדומות כ'מגילת אחימעץ' או ספרים כ'יוסיפון', שרוח של אפוס תמים מפעמת אותם, היו מן החיבורים שפירנסו ילדותם של דורות רבים"¹⁵; והכינסו היחיד (למטב ידיעתי); של סיפורי עם יהודיים, אשר נתחבב על המוני העם, נדפס ביידיש דווקא — הוא "מעשה-בוך" האנונימי (נדפס לראשונה: באול 1602), המכיל 254 אגדות ומעשיות-עם השאובות מן התלמוד ומסורות שבעל-פה.

המפנה התחיל לפני מאה שנה בדיוק — עם הופעתו של הקובץ המקיף הראשון של אגדות יהודיות מעובדות לילדים — הוא "סיפורי ישורון" מאת הרב יצחק מרגליות (ברלין תרל"ז). אחריו יצאו, בהפרש של עשר שנים זה מזה, שני קבצים נוספים: "שיחות מני קדם" לזאב יעבץ ו"כל אגדות ישראל" מאת י"ב לבנר; ועל אף השוני שביניהם, מאחד את שלושתם מכנה משותף רב-משמעות: כל המכנסים-המעבדים כתבו מחדש את האגדות התלמודיות והמדרשיות בסגנון מקראי יצח'.

"סיפורי ישורון"

"הספר הזה הוא מסילת הלימוד לילדי ישורון ללמדם השפה הקדושה — כי הסיפורים יפיקו לו [לילד] חכמה, מוסר ודרד-ארץ, משלים ומליצות שנונות" — כך הגדיר יצחק מרגליות, במבוא, את המטרה הראשונה של ספרו החינני והנשכח "סיפורי ישורון". אך לא היתה זו מטרה יחידה, כמוכּוּן; שכן המעשיות הקדומות, שהן "יסוד מוסד לכל סופרי דברי הימים", מעניקות לילד הקטן "דעת תכונת עמם" וגם הנאה ועונג: "כי בטרם יפקח הילד את עיניו ובטרם ידע תעלומות חכמה — הלא על סיפורים יתענג".

הרב מרגליות (ליטא 1842 — ניו-יורק 1887), שמיזג באישיותו בקיאות מפליגה בתורה עם עיון במדעים, נרדף הן על-ידי קנאי הדת והם על-ידי המשכילים. הקנאים רדפו אותו בשל המאמרים בסוגיות מדע והשכלה שפירסם בכתבי-העת; ואילו המשכילים תקפו אותו בגלל מאמריו החריפים נגד הדוגלים בתיקונים בדת¹⁶. בשל אותן רדיפות נאלץ להחליף כתובות ופרנסות; עד שהיגר בגיל 42 לארצות-הברית.

אך אף-על-פי שהמשכילים ראו במרגליות איש הדור הישן, יוכיח עיון במבוא המליצי המלומד שלו ל"סיפורי ישורון", כי היה בעל דעות מתקדמות, יחסית, בבעיות חינוך וספרות. כמי שהירבה לעיין בספרות העמים ועקב אחרי חינוך ילידהם, בא לכלל מסקנה, כי היעדר קבצי סיפורים מיוחדים לילדי ישראל — שהם "מוזון לגוויה ומרפא לנפש" — פוגם בחינוכם. "למה ייגרע ישראל

14. הקובץ הראשון של "מעשיות לילד ולבית" של האחים גרים יצא ב-1813; בעקבותיהם הלכו הנורבגים מו ואסביירנסן (1845), הרוסי אפנסייב (1855) — ורבים אחרים.

15. יעקב פייכמן, במבוא ל"כל כתבי מאפוז" בכרך אחד.

16. ראה על פרשה זו אצל קלוזנר, "היסטוריה של הספרות העברית החדשה" ד, עמ' 212—214. ואוסיף שראובן אשר ברוידס תיאר את מרגליות בספרו "הדת והחיים" בדמות הרב הצבוע יעקב אבן-חן.

מיתר העמים? היקשה, "מדוע לא ידע ישראל לספר סיפורים יפים לילדם?" ולאחר שבדק ומצא, כי לא נמצא עוד בכל גבולות הספרות העברית ספר נכון לילדי ישראל", החליט — ודאי בהשפעת כינוס האגדות באירופה — להיות ראשון בתחום זה בספרות העברית ולמלא את החסר: פנה אל "מעוז צור ישראל מעודו, הוא התלמוד", עבר גם על המדרשים, הילקוטים והזוהר והוציא מתוכם 280 אגדות וסיפורים, אותם חילק לפי נושאייהם לחמישה חלקים: א. אגדות היסטוריות (מן האבות עד הכיבוש הרומאי); ב. "סיפורי מילואים למגילת אסתר"; ג. סיפורי החורבן ואגדות נחמה; ד. "סיפורי אנשי השם" (ערוכים בסדר אלף ביתי); ה. מכתמים וסיפורים שונים.

שתי אמות-מידה הדריכו את מרגליות בבחירת האגדות: קודם כל, העדיף סיפורים המעידים "על טהרת רוח רז"ל", ועל סובלנותם של חכמינו, שלא היססו לספר גם בשבח מעלותיהם של הרומאים, כי "לא קלקלה אצלם השנאה את השורה". ומה שחשוב לא פחות, הוא בחר — על מנת להדוף את "מהרפי התלמוד", כדבריו — סיפורים "אמיתיים, המסכימים עם החוש והשכל, וכל הזרות אשר באו באגדות, בראשית ההשקפה, געלמו ונדחו הלאה".

אבל מרגליות לא מסר, כאמור לעיל, את אגדות חז"ל בלשונן התמציתית, ולעתים המרומזת, כפי שהן מצויות במקורות. מאחר שבתקופת ההשכלה נתחם תחום ברור בין לשון חכמים לבין 'שפת עבר' המקראית (ואגדות רבות הרי נכתבו ארמית) ודאי גם מפני שמרגליות ביקש לייפות את האגדות שהוא מביא לילדים, "כדי ללמדם את השפה הקדושה", ישב וכתב אותן מחדש בסיגנון סיפורי המקרא; או כלשונו: "כל הסיפורים האלה תירגמתי בשפה עברית אחרי העיון היטב בגדולי המפרשים ועל-פי הכרעת שכלי". ואמנם, סגנון של מרבית האגדות מצטיין בפשטות ייחודית; המשפטים הקצרים מנוסחים בהירות, מצטיינים בגמישותם ויש בהם איזון טבעי. הנה, למשל, 'תרגומו' של מרגליות לסיפור הקצר על רב גמדה:

רב־חובל אחד מודע היה לרב גמדה, ויתן לו רב גמדה ארבע זוז לקנות לו דבר, כל אשר ימצא. ויהי כי לא מצא רב־החובל כל דבר לקנותו, וימצא קוף באחד האיים ויקנהו. ויהי בקחתו את הקוף בידו, ויקפוץ הקוף וינס לנפשו, ויתחבא בחור תחת אחד השיחים. וימהר רב־החובל וירץ אחריו וישיגהו, וירא והנה הקוף רובץ על צרור פנינים. ויקח רב־החובל את הקוף ואת הפנינים ויתנם לרב גמדה כי אמר: גם את הקוף גם הפנינים לו המה. ויתמהו כל האנשים על ישרו ויהי לשם ולתהילה בכל הארץ¹⁷.

הנה כך הפכו האגדות התלמודיות, שניסוחן תמציתי להפליא, לסיפורים קצרים, שהרחבתם השקולה וסגנונם המקראי הבהיר מוסיפים להם איכות בלטריסטית. לעתים צירף מרגליות כמה וכמה שברי אגדות, שליקט ממקורות שונים, והפכם לסיפור בעל שלמות אורגאנית. כך, למשל, יצר את הסיפור הדרממאטי על גורלה של מרים בת בייתוס ("הרכה והענוגה", עמ' 100) מקטעים

17. הנה, לצורך השוואה, הנוסח המקורי התמציתי של אגדה, כפי שהיא מופיעה במסכת נדרים מ"ט: "רב גמדה נתן ארבעה זוזים לספנים להביא בהם דבר, ולא מצאו כלום. הביאו לו בהם קוף, נשתמט הקוף ונכנס לחור. חפרו אחריו ומצאוהו רובץ על מרגליות. נטלון והביאו לו את כולן." (ספר האגדה, עמ' תרט"ו).

שליקט מהמישה מקורות שונים¹⁸. אבל לצד אגדות, שהמעבד הוסיף להם מתח (למשל: "המוות והחיים ביד הלשון") או מוסר-השכל שאינו מצוי במקור (אותו כינה "פתרון החידה"), מצויות גם כמה וכמה אגדות, העוסקות בעניינים שבינו לבינה, או הדנות בארכונות נמלצת בסוגיות פילוסופיות, שמקומן לא יכירם בספר אגדות לילדים (למשל: "פלגות בישראל"). אך לשבחו של מרגליות ייאמר, כי אף-על-פי שהטעים בהקדמה, כי הקפיד לכלול בספרו סיפורים מציאותיים "המסכימים עם החוש והשכל" ואגדות הנקיות מזרויות, בכל זאת כלל בו גם כמה וכמה סיפורי גוזמה חינוכיים, שבניסוחם המחודש אף הובלט צביונם הגוזמאי. כך, למשל, מצוי ב"סיפורי ישורון" סיפור-הגוזמה על העכס, שבראותו עוף מעופף בשמיים "יגש אל צל-הציפור אשר על הארץ, יפריש ארס מפיהו והעוף יפול לגורים ארצה" (על-פי תנחומא, בשלח); או הגוזמה המשעשעת על מקושש עצים, אשר נבהל למראה נחש "ושערו סמר מפחד. מרוב פחדו היה פתאום קירח וכל שערו נגוז ועבר" ועל כן נקרא שמו מרוטה...

סיפורי גוזמה אלה, ושאר האגדות ה'מתמיהות' — אף שהן מיעוט בספר — עוררו את כעסו של הסופר הסוציאליסט בן-נץ (מוריס וינצ'בסקי). פובליציסט זה, שדבק בהשקפת-העולם המאטריאליסטית, פירסם בירחונו "אסיפת חכמים" רשימת ביקורת ארוכה על "סיפורי ישורון"¹⁹, שבה האשים את מרגליות בפיטום הילד העברי ב'סיפורי נפלאות' גדושי גוזמה ודברים בלתי-אפשריים העלולים "לטעת פאנאטיזמוס מאין כמוהו בלב בני עמנו". בסיום מאמרו תבע בן-נץ מן המחבר תשובה לשלוש קושיות: היש לספרו "מטרה מוחלטת" (כלומר: תועלתית); האם ביקש לטעת באמצעות ספרו אמונות טפלות בקרב קוראיו, או שמא התכוון "לתת את אגדות התלמוד לצחוק"; ולבסוף — כלום משייך הוא את עצמו למחנה ההשכלה, או "לרעאקציאן"? ולא השכיל המבקר המאטריאליסט להבחין במגמות המשכיליות ששילב מרגליות בספרו, על-ידי העדפת אותם סיפורים ואגדות, המדברים בשבח עבודת-הכפיים, אהבת החכמה, חיי פשטות ושאר המידות החיוביות, שתנועת ההשכלה דגלה בהן.

ב"סיפורי ישורון" נפתח מפעל כינוס האגדה בספרות-הילדים העברית. אך על אף סגולותיו הברורות והיותו ראשון ויחיד בזמנו, לא נפוץ הספר ביותר, וכיום הוא נשכח ויקר-מציאות. אין זאת אלא שיצא בטרם זמנו ונדחה משום כך על-ידי הקנאים משני המחנות — השמרנים והמשכילים כאחד. והנה, לא עברו עשר שנים מאז, והקובץ הבא של אגדות התלמוד הכתובות בלשון המקרא זכה לשבחיה הנלהבים של הביקורת והיה לנכס בר-קיימא בספרות-הילדים העברית. ספר זה הוא —

"שיחות מני קדם"

על אף הדמיון הקיים בין "סיפורי ישורון" לבין "שיחות מני קדם", יש גם הבדל מהותי ניכר בין שני הספרים הללו. בעוד שספרו של מרגליות מכיל 280 אגדות 'מתורגמות' ללשון מקראית צחה, במטרה להעניק לקורא הצעיר הנאה עם מוסר-השכל, מצויות בספרו של יעבץ (בחלקו

18. יבמות ס"א. יומא י"ח, מדרש איכה, בבא בתרא כ"א ומלחמות היהודים.

19. "אסיפת חכמים", קניגסברג 1877, גל' 2 (עמ' 71—21), 3 (עמ' 33—35).

הראשון) י"ט אגדות בלבד, שעל-ידי הרחבתן האמנותית הגיעו לדרגת יצירה של מקור, ומטרתן העיקרית היתה — החייאת היסוד המיתי-אגדי של היהדות הקדומה.

זאב יעבץ (פלך לומז'ה 1847 — לונדון 1924), הסופר-המחנך האידיאליסט, שדבריו על הייחוד הישראלי בישרו מפנה מסויים בדרך-המחשבה היהודית, ביקש לעגן בספרות העברית — בדומה לאחים גרים בספרות הגרמנית — את האגדה העממית, המשקפת את אופיו של העם. "משלגו אין בו מאומה, כי אם שתי חמודות יצקנו בו למוצק אחד: את הסגנון הנאה של כתבי-הקודש ואת חזון האגדה התמימה, אשר מרוחה שחה ישראל זה אלפי שנים ויחי" — בלשון-המעטה זו הצניע יעבץ בהקדמה את חלקו שלו בספר — חלק-הארי לכל הדעות. ובמתכוון עשה זאת; שכן, אף-שהכל רואים ב"שיחות מגי קדם", בדין, מעשה יצירה של מופת, היתה מטרתו של יעבץ שונה לחלוטין: תוך כדי גאולתה של האגדה התלמודית והפיכתה לסיפור של אמנות, ביקש המחבר לקרב את בני הנעורים לסוג ספרותי קדום זה ולהועיד לו תפקיד תרבותי-לאומי: "הכינו לבבכם אל הספרות העברית הנמורה", קרא בהקדמתו אל קוראיו הצעירים, "אל הנבואה והאגדה, שהן יוצרי העם ויצוריו, ואורו עיניכם, וחזקו ידיכם וידעתם מי אתם ובני מי אתם". לאמור: האגדה היא יצירת הספרות הראשונה והאותנטית של האומה, והצעיר שיקרא בה כיום יגלה בה את שרשיו.

"המקרא והאגדה במתכונתן אינה אל רעותה" — כך קרא יעבץ למסה המקיפה, הפותחת את "שיחות מגי קדם" (מהדורה א: וארשה 1887, ניתן שי למנויי "כנסת ישראל"). בניסוח מדוייק, בבקאות משכנעות ובהשתפכות תמימה השווה המחבר את נכסי-הרוח השאולים של אומות-העולם אל תרבותו הקדומה והמקורית של עם ישראל. לאחר שמיין את האגדות השונות לסוגיהן (רמז, משל, שמועה, שיחה), הפליא להגדיר את חלקה של האגדה כמשקפת את ילדות-העם ואת הלך-נפשו: לא את אמיתות המאורע עלינו לבקש באגדות "כי אם את הרושם שעשה המאורע בלב העם". יעבץ היה, איפוא, ראשון שתבע בגלוי לקבל את האגדה כפשוטה ולראות בה יצירה עממית מקורית. בגישתו זו שם קץ לתפיסה הראציונאליסטית של משכילים כמשה אהרן שאצקס, שהוציא את אגדות התלמוד מפשוטן וניסה לפרשם לפי תפיסת ההשכלה של דורותיו.

מתוך כוונה מודעת לייפות את האגדה התלמודית, כתב אותה יעבץ מחדש בסגנון מקראי צלול להפליא, למען "תשא חן וחסד בשמלתה הזכה, אשר לבשה בימי חמדת נעוריה". ואף-על-פי שהודה בהקדמתו, כי בכך הלך בעקבותיהם של כמה מסופרי אירופה, שכתבו מחדש בשפה מודרנית את אגדות עמיהן הקדומות²⁰, לא הסתפק יעבץ ב'תרגום' בלבד; הוא הרחיב את מסגרתן המצומצמת שבמקור, הכניס בהן דיאלוגים וחרוזים, שהשפעת אגדות-העם האירופיות ניכרת בהן. כך, למשל, ניתן למצוא את חותם האחים גרים (שיעבץ העריך ביותר את מפעלם) באגדה "מיגון לשמחה", שבה ניגשת בתו של רבי עקיבא אל המים ואומרת (כמעט כמו אימה החורגת של שלגיה):

20. זאת עשה בספרו "המפתח" (וארשה תרכ"ו-תר"ל). בעקבותיו הלך א"ד דובנוויץ, שאף הוא ניסה ל"לצרף" את אגדות חז"ל בדרך של ראציונליזציה בספרו "המצרף" (אודיסה תר"ל).

21. יעבץ הזכיר את הסופר הגרמני קארל זימרוק, שעיבד כמה משירי הניבלונגים ל"אשכנזית הנוהגת"; ואליו אפשר להוסיף את בנדטו קרוצ'ה, שתירגם ב-1883 את אגדות "פנטאמרון" מאת באזילה לאיטלקית חדשה.

“העדי, בריכה, ענו בי, מים: / היש כיפיי תחת השמים?”

בדרך זו, המעדיפה את העלילה הדראמאטית על המוסר, והמבליטה את המאור שבחיים, כתב יעבץ את י”ט הסיפורים ב”שיחות מני קדם” (ואחר-כך את המשכם — “שמועות מני קדם”). הוא שילב בהם תמימות ורומאנטיקה, עורמה וחכמה, הומור וליצנות ועוד. אך דומה שיותר מכל חיבב יעבץ את מעשיות הגוזמה, שעליהן כתב בהתפעלות: “אין ערוך ליופייין ולקסם תפארתן!”²² בהנאה רבה ליקט את סיפורי הנפלאות של רבה בר בר חנה וחבריו, שנראו בעיני מלהיבים ומרתקים “בשלל צבעיהן גם בעוזו דמיונן”; אך כיוון ש”קיצורן פוסלן מידי סיפור”, נטל לעצמו “רשות הנתונה לסופרים” לשנות מן הסדר והצורה המקוריים ולאחות את שברי האגדות לשלמות עניינית. בסגנון מרנין ובהירותו ובגמישותו תיאר, למשל, את “הרוכב האדיר, אשר על כוחו וגבורתו קורא לו הורמין בן לילית”, שדהר על חומת העיר —

“וינסו הפרשים לרדוף אחריו ולהשיגו ולא יכלו, ויהתל בהם הרוכב. ולמען הרעיםם ולהוכיחם כי נופלים הם ממנו בגבורתם, לקח בימינו כוס יין וכוס ריק בשמאלו; ימל על פרדה קלה אשר עמדה על הגשר וידלג על הפרדה אשר על הגשר השני, ובעודו מדלג הריק מכוס אל כוס ולא נפלה אף טיפה אחת מן היין ארצה.”

ובכן, גם את סיפורי הגוזמה הראשונים גאל יעבץ; והוא צירפם והרחיבם, תיבלם בהומור אירופי והעניק לילדי ישראל את ה’מינכהונויאדות’ העבריות המקוריות הראשונות. “שיחות מני קדם” היה, למיטב ידיעתי, ספר-הילדים העברי הראשון, שחברו בו סגולות אמנותיות, ספרותיות ולשוניות, ולכן אפשר לראותו כפְּתוּחַת תקופה חדשה בספרות-הילדים שלנו. בשל סגולותיו אלה היו אפילו שפסקו, כי “ספרות הילדים העברית פותחת בזאב יעבץ”²³. אך גם אם לא נקבל קביעה זו כהלכה פסוקה, הנה היה יעבץ ראשון, שראה באגדה העממית העברית חומר ספרותי ראשון במעלה, שיש בו כדי “לפתוח שער אל ארמון-היופי הישראלי”²⁴, ואין תימה שראשון ספריו הוא גם ראשון, שהפך לנכס בר-קיימא בספרות-הילדים שלנו; הוא חזר ונדפס בחמש מהדורות, השונות זו מזו²⁵, כשהוא זוכה מדי פעם להערכה מחודשת, שמסקנתה אחידה: “אין ספק, שכל ילד שניחן בזיקה פיוטית יחזור ויקרא בספר זה שוב ושוב”²⁶.

22. הערתו בנספח “להעיר אוזן”, “שיחות ושמועות מני קדם”, לונדון תרפ”ז. וראה המסה המקיפה “דרכו של רבי זאב יעבץ בחיבור אגדות” מאת חיים חמיאל, “סיני” נ”ג, תשכ”ג, עמ’ צ”ב-ק”ז (בה הוא דן בעיקר באגדה הקלאסית “חלדי וברורית”).

23. בדיעה זו מחזיקים לאה גולדברג (אנציקלופדיה חינוכית ב, עמ’ 954) ומנחם רגב (“ספרות ילדים”, ירושלים 1968, עמ’ 23). בדומה להם פסק גם גרשון ברגסון כי יעבץ “היה הראשון אשר כתב לילדים בכוונה תחילה” (“שלושה דורות בספרות-הילדים העברית”, עמ’ 94).

24. כדברי צבי שארפשטיין, “יוצרי ספרות הילדים שלנו”, עמ’ 11.

25. מהדורה ב’ מורחבת: “שיחות ושמועות מני קדם”, לונדון תרפ”ז; מהדורה מצומצמת: ת”א 1926; מהדורה מצוירת, עם הקדמת ע. בן-גוריון; שם תש”ז; מהדורה ה’, בשם “סיפורי פלאים”, עם מבוא מאת המהדיר ישראל זמורה: שם תשי”ט.

26. מרים אורן, “מעריב” 13.11.1959, דברים דומים לאלה כתבו גם דוד פרישמן (“אותיות פורחות”), מ. קליינמן (“העולם”), מ. אבישי (“משא”) ואחרים.

גישתו של יעבץ אל האגדה העברית השפיעה בלא ספק על כמה מבעלי האגדה הבאים — דוד פרישמן, מ"י ברדיצ'בסקי וח"י ביאליק. אבל קדם להם ישראל בנימין לבנר, שעשר שנים אחרי "שיחות מני קדם" 'תירגם' גם הוא את אגדות חז"ל וכינסן בספרו הגדול —

"כל אגדות ישראל"

"קובץ כל אגדות ישראל, מן בריאת העולם עד העת החדשה, ערוכות על-פי המקורים הראשונים וכתובות בלשון המקרא בסדר הזמנים" — כך הגדיר י"ב לבנר את ספרו זה, שנדפס לראשונה ע"י הוצאת "תושיה" בפייטרקוב בשנת תרנ"ח (1898). עיון בתוכן הספר, על חמשת חלקיו, ובציוני המקורות הנלווים אליו, יגלה את גודל האתגר שנטל המחבר על עצמו: לכנס את הנוסחים השונים של אגדות-העם העבריות, הפזורות בשני התלמודים, המדרשים ובספרי קבלה, בספרי עיון ומחקר, בילקוטים עממיים ובכתבי עת. בבקאות ויגיעה מעוררות השתאות ליקט לבנר (פלך יקטרינוסלב 1862 — לוגאנסק 1916) שברי אגדות, רמזים ופסוקים בודדים ממקורות שונים ורחוקים זה מזה, איחה אותם ויצר אגדות שלמות, שהקורא אינו מרגיש כמעט ב'תפרים' המאחים אותן.

חשיבות מירבית נודעת כידוע, בעיבוד אגדות-עם לילדים, לסגנון ייחודי, שימוזג בו פשטות, תום ונוי פיוטי. ואמנם, לבנר סיגל לעצמו לשון בהירה, מגופה ונקיה ממליצות, שהצטיינה בכל הסגולות הללו, ואשר בזכות אלה היה ספרו זה ליצירה קלאסית בת-קיימא בספרות-הילדים. אמנם, סגנונו המקראי הרך של המכנס-המעבד, שבא במקום לשון חז"ל העממית, גטל מן האגדות לא מעט מחינן המקורי העממי, אך תמורת זאת העניק להן את הוד-הקדומים של סיפורי המקרא; מה גם שלבנר השכיל להתאים את סגנונו הגמיש לרוחה של כל אגדה. אגדות שאווירתן לירית נכתבו בסגנון פיוטי מאופק, שיש בו ציוריות והשתפכות נוסח תהילים (ראה למשל אגדה רס"ח על כינור-דוד), ואילו מעמדים שיש בהם מתח דראמאטי נכתבו במשפטים דינאמיים שאוירתם מרתקת; כגון —

וימהר אבישי ויקח פרדת המלך וירכב עליה. ויפליא יי לעשות ותרחץ הפרדה כחץ מקשת ותקצר הדרך, ויבוא אבישי מהרה ארצה פלשתים, וירא את ערפה יושבת וטווה — (ח"ב, אגדה רפ"ח).

למרות שמו היומרגי, מאליו יובן שלא נכללו בספר כל אגדות ישראל; עיון בתוכנו יגלה, כי לבנר פירש את המושג 'אגדה' בעיקר במשמעות הגדה היסטורית; לאמור — השלמה והמשך לסיפורי המקרא, וכן סיפורים ומסורות על אישים ומאורעות בתולדות העם. משום כך לא הכליל בספרו אגדות שאינן מעוגנות במסורת הישראלית, גם לא משלים וגוזמאות. אבל תודות לעריכה הכרונולוגית, מקושרות רוב האגדות זו לזו בקשר ענייני, כאשר כל אגדה כמעט היא המשכה של קודמתה. קישורים אלה יצרו רצף והמשכיות והעניקו לספר צביון של בניין שלם. "כל תולדות העם ההיסטורי בימי קדם וציורי דמיונו מקופלים בו"²⁷.

לא תהא בכך משום הגזמה אם אומר, כי הופעתם של חמשת חלקי "כל אגדות ישראל" (שיצאו

27. צ. שארפשטיין, "יוצרי ספרות הילדים שלנו", עמ' 24.

תחילה בחוברות דקות) היתה בבחינת מאורע ספרותי רב רושם. מבקרים כא"ל לוינסקי ודוד פרישמן קשרו לו שבחים מפליגים, ורבבות ילדים קראו אותם בעוגג, כעדותו של זלמן שניאור :

"אני וחברי הקטנים, בימי ילדותנו, רצנו תמיד אחרי שיעורי בית-הספר אל מוכר הספרים בעירנו, כדי לרכוש מדי שבוע שבועיים מחברת חדשה, קטנה ככף-איש, עם אגדות לבנר, אשר שאב בהתמדה גדולה מן התלמוד והמדרשים, העתקן לעברית בלשון תנ"ך נקיה וגם הוסיף נופך משלו"²⁸.

עבודתם השקודה של מרגליות, יעבץ ולבנר החזירה את האגדה אל מקומה הראוי בספרות-הילדים העברית. ולאחר 'תרגומן' של אגדות ישראל, הגיע תורן של אגדות העמים, שאף הן תורגמו. (החל בשנות התשעים למאה הקודמת) בקצב גובר והולך ללשון עברית מקראית. רצה הגורל הטוב, כי מפעל תרגום זה פתח באגדות אנדרסן דווקא²⁹, ואחריהן הופיעו עשרות רבות של חוברות (רובן ככולן בהוצאת "תושיה"), שהכילו תרגומים של אגדות גרים ו"אלף לילה ולילה", אגדות רוסיות, סקאנדינאביות, אנגליות וכו'. ויצויין מכנה משותף אופייני לתרגומים אלה, זה והוא — 'עיברות' אופיין של האגדות. גיבורי המעשיות, שדיברו בלשונם של גיבורי התנ"ך; זכו כדבר המובן מאליו לשמות עבריים, וגם מקומות מגוריהם קיבלו צליל עברי: הנזל וגריטל היו ל"שלומית ושלמה", וגיבוריו של גוסטאפסון השוודי עברו לשכון בעיר שלם... כל האגדות הללו זכו להצלחה רבה ומובנת; ועל אף הוויכוחים שעוררו, התחילו המחנכים להטיף בהדרגה, כי האם העבריה תספר אגדות לילדית, כי (כדברי י"ח רבניצקי בספרו "מכתבים לבת ישראל", תרע"א) "אזניו של הילד הקטן הרי הן פתוחות תמיד להקשיב ולקלוט אגדות נאות, שנפשו הרכה גמשכת אחריהן והן עושות עליה רושם".

28. "ביאליק ובני דורו", עמ' 323.

29. ראה מאמרי "אגדות אנדרסן בלבושן העברי", "ספרות ילדים ונוער" ה', עמ' 18—24.